

SEKSUEEL GEWELD TEN AANZIEN VAN VROUWEN. EEN MEETBAAR FENOMEEN?

Martine Puttaert*

1. Inleiding

In de feministische beweging vormt de bestrijding van seksueel geweld reeds lang één van de belangrijkste thema's. De laatste jaren begint deze strijd, ook bij ons, eindelijk vruchten af te werpen. Getuige hiervan zijn o.m. de aandacht voor deze problematiek in de media en in wetenschappelijke publikaties. Maar ook de overheid leverde inspanningen om greep te krijgen op het fenomeen van seksueel geweld. Voornamelijk onder impuls van Staatssecretaris Mevr. M. SMET werd er geld vrijgemaakt voor onderzoek en voorlichting. Om opsporing en bewijsvoering te vergemakkelijken werd de politie uitgerust met de Sets Seksuele Agressie. Bovendien werd de wetgeving op verkrachting grondig aangepast.¹

In het proces van gehoor vinden voor een bepaalde problematiek blijken cijfers over de omvang van een fenomeen steeds weer een belangrijke hefboom. Zolang het fenomeen van seksueel geweld statistisch te verwaarlozen is wordt het ook vaak op beleidsvlak als niet problematisch gevoeld.

Vandaar het grote belang van 'dark-number' studies, die er steeds op wijzen dat politiecijfers het fenomeen ruim onderschatten.

In deze bijdrage zullen we nader ingaan op onderzoek dat de omvang van seksueel geweld wil meten en trachten een verklaring te geven voor de grote verschillen tussen politiecijfers en 'dark number' studies enerzijds, en verschillen tussen de 'dark number' studies onderling anderzijds.

Daar ook dark-numberstudies (vnl. slachtofferenquêtes) onderling tot andere bevindingen komen, moeten we de vraag stellen of dergelijke zeer intieme feiten überhaupt wel meetbaar zijn.

2. Omvang

2.1. BRONNEN

Cijfergegevens verzamelen over seksueel geweld en over verkrachting in het bijzonder, is voor wat België betreft vlug gebeurd. Er valt niet veel te rapen.

* Assistent aan de Rechtsfaculteit van de K.U. Leuven, Afdeling strafrecht, strafvordering en criminologie.

1. Voor een bespreking hierover zie HUTSEBAUT, F., 'De nieuwe wet op de verkrachting', *Panopticon*, jg. 11, nr. 1, 1990, 32-54.

Sinds 1984 hebben we een systematische verzameling van politiecijfers. Daarnaast kunnen we de gegevens van het N.I.S. raadplegen.

Voor wat de 'dark number' gegevens betreft is de situatie erg bedroevend. Een systematische politionele slachtofferregistratie bestaat immers niet en een regelmatig uitgevoerde nationale slachtofferenquête evenmin. Wel kunnen we terugvallen op twee, meer landelijk uitgevoerde, maar eerder beperkte slachtofferstudies. De ene studie is van de hand van VANDEWEGE e.a. (1988) en bevraagt 956 vrouwen over hun ervaringen met fysiek en seksueel geweld; de tweede betreft een internationale vergelijkende slachtofferenquête (VAN DIJK e.a. 1990) waaraan ook België meewerkte.

2.2. CIJFERS

2.2.1. Officieel geregistreerde cijfers²

Een overzicht van de door de politie geregistreerde zedenmisdrijven vinden wij terug bij BRUGGEMAN (1990:287). Wij willen erop wijzen dat deze cijfers niet overeenstemmen met de gegevens zoals wij ze toegestuurd kregen door de Generale Staf van de Rijkswacht. BRUGGEMAN gebruikte niet de definitieve tellingen³ maar de eerste tellingen om een vergelijking te kunnen maken tot en met de meest recente gegevens. Vandaar het verschil met de door ons gebruikte definitieve cijfers; voor 1985 zijn er geen 4846 zedenmisdrijven maar 4901, voor 1986 geen 4190 maar 4600 en voor 1987 geen 4235 maar 4675.

Hieruit blijkt dat de definitieve cijfers steeds hoger liggen dan de eerste tellingen en dat de dalende trend waarover sprake, zich in 1987 niet verder zet. Men zal aan de hand van de definitieve cijfers van de volgende jaren moeten nagaan of het hier een tijdelijke kleine opflakking betreft of een aanzet van een nieuwe stijgende lijn.

Hoe dan ook kunnen we voor de komende jaren een stijging verwachten van het aantal verkrachtingen. Een stijging die wij vermoedelijk voor het grootste gedeelte zullen kunnen toeschrijven aan de nieuwe wet op de verkrachting. Immers, feiten (zoals orale en anale verkrachting) die vroeger nog onder aanranding van de eerbaarheid gekwalificeerd werden, zullen dan onder verkrachting gecatalogeerd en geteld worden. Dit betekent echter niet dat we ook een stijging van het totale pakket van zedenmisdrijven zullen krijgen, wel een verschuiving van de brede categorie 'aanranding van de eerbaarheid' naar de categorie 'verkrachting'.

Volledigheidshalve willen we er ook op wijzen dat men pas een correcter interpreteerbare trendlijn kan berekenen op dergelijke kleine aantallen, indien men gebruik maakt van voortschrijdende gemiddelden.⁴ Vooral wanneer men met

2. Betreft alle regelmatig verzamelde cijfers gepubliceerd door overheidsinstanties. In België zijn dat politiecijfers en cijfers van het N.I.S.

3. De Rijkswacht voert 3 tellingen uit: een 'eerste telling' 1 jaar na registratie van de feiten, een hertelling na 2 jaar resulterend in 'geactualiseerde cijfers' en een laatste hertelling na 3 jaar die de 'definitieve cijfers' oplevert. Deze vorm van actualiseren van de gegevens door de rijkswacht – noodzakelijk om o.m. laattijdig doorspelen van de eenvormige formulieren op te vangen – werd door BRUGGEMAN ingevoerd en is uniek in Europa.

4. Bij een voortschrijdend gemiddelde wordt voor het corresponderend jaar een gemiddelde uitgezet, berekend met inbegrip van één voorgaand, respectievelijk volgend jaar. Voortschrijdende gemiddelden →

jaarlijks kleine absolute aantallen te maken heeft, kunnen geringe en eerder toevallige schommelingen in de cijfers verhoudingsgewijs grote wijzigingen suggereren. Gezien de korte traditie van de politiecijfers is dit vooralsnog onmogelijk.

Volgens officiële politiecijfers zijn zedenmisdrijven een marginaal fenomeen. Dit blijkt uit de berekening van het procentueel aandeel seksuele misdrijven op het totale aantal door de rijkswachtcomputer geregistreerde misdrijven.⁵ Voor de jaren 1984 tot en met 1987 (definitieve tellingen) daalt dit aandeel van 3.0% (1984) over 1,8% (1985) en 1,7% (1986) naar 1,5% (1987). Berekend voor verkrachting alleen bedraagt dit 0.2%.

Graag hadden wij een overzicht gegeven over het verloop doorheen het strafrechtstelsel van de zedenfeiten geregistreerd door de politie in 1984.⁶ Dit is echter onmogelijk daar het N.I.S. geen gedifferentieerde parketgegevens publiceert.

Daarom kunnen wij enkel een vergelijking maken tussen de misdrijven geregistreerd door de politie en de gevonnen misdrijven. Idealiter zouden we deze vergelijking moeten maken met de gegevens van de Criminele Statistiek van 1986, maar ook dit stelt problemen. Immers, volgens de Gerechtelijke Statistieken zouden, zowel in 1985 als in 1986, ongeveer de helft minder misdrijven gevonnen zijn dan in de voorgaande jaren, wat vrij onwaarschijnlijk is. Wel signaleert het N.I.S. dat het niet beschikt over de volledige gegevens, zodat er een zeer vertekend beeld ontstaat over de gevonnen criminaliteit voor betreffende jaren.

Onderstaande tabel geeft derhalve enkel een vergelijking tussen de politiecijfers van 1984 en de misdrijven geregistreerd op correctioneel niveau in de criminale statistiek van 1984.⁷

Tabel 1. Vergelijking politiecijfers met gevonnen misdrijven

<i>Politiecijfers 1984</i> ⁸		<i>Gevonnen misdrijven 1984</i> ⁹	
Verkrachting	645	Verkrachting en aanranding	427
Aanranding	1794		
Prostitutie	315	Bederf der jeugd en prostitutie	109
Exhibitionisme	1317		
Andere ¹⁰	1101		
Totaal	5226	Totaal	745

brengen een in de cijfers aanwezige trend duidelijker naar voren, door hun mildering van het effect van kortstondige verandering (VAN KERCKVOORDE, 1987, 238).

5. In de computer van de rijkswacht worden enkel misdrijven geregistreerd vanaf een bepaalde zwaartegraad. In principe worden opgenomen: alle wanbedrijven en misdaden bepaald in het gewone strafwetboek (Sw.) en militair Sw., enkele bijzondere wetten, sabotage en terrorisme. Overtredingen worden dus niet opgenomen, evenals een aantal 'minieme feiten' waarvan we een lijst terugvinden bij BRUGGEMAN (1985).

6. De meest recente gegevens gepubliceerd door het N.I.S. betreffen het jaar 1986. Wij gebruiken dan ook de politiecijfers van 1984 als referentie, omdat wij ervan uitgaan dat de in 1984 geregistreerde feiten 2 jaar later voor de correctionele rechtbank verschijnen.

7. Ook voor 1984 zijn er gemiddeld 14045 gegevenskaarten minder overgemaakt aan het N.I.S. dan in voorgaande jaren. Daarom pasten wij een correctie toe op de gegevens van 1984 door ze te vermenigvuldigen met een coëfficiënt van 1.25.

8. Bron: Generale Staf van de Rijkswacht.

9. Bron: N.I.S.: Criminele statistiek 1984.

10. 'Andere' omvat 'openbare zedenschennis (niet exhibitionisme)' en 'zedes in 't algemeen' (art. 383 al. 5, 6 Sw.).

Wat onmiddellijk opvalt is de verschillende rubricering van dezelfde feiten door politie en rechtbank. De indeling in vijf categorieën gebruikt in de politiestatistiek is gedetailleerder dan de tweedeling van het N.I.S. Zij dekken evenwel dezelfde realiteiten en kunnen daarom wel globaal vergeleken worden. Hieruit blijkt dat op het totaal van 5226 zedenfeiten geregistreerd door de politie, er slechts 14% voor de rechter komen. Berekend voor aanranding en verkrachting samen is dit 18%. Gezien het feit dat de meeste onderzoekers het erover eens zijn dat 90% van de slachtoffers van aanranding en verkrachting vrouwen zijn, berekenden wij dat voor deze feiten er 8 gevonniste misdrijven waren per 100.000 vrouwen. De politie registreerde echter ruim 6 maal meer feiten per 100.000 vrouwen (49/100.000¹¹).

Deze lage verhoudingen staan in schril contrast met de hoge ophelderingspercentages¹² opgegeven door de Generale Staf van de Rijkswacht (63% voor zedenfeiten in het algemeen en 77% voor verkrachting in 1984). Dat er van de door de politie geregistreerde zedenfeiten slechts een klein percentage het rechtbankniveau haalt, heeft vermoedelijk veel te maken met het filterproces dat zich op het parket voordoet. Wat opgehelderd is voor de politie betekent natuurlijk nog niet dat de zaak 'anklagefähig' is voor het parket. Maar om deze grote 'drop-out' te verklaren is onderzoek naar het vervolgingsbeleid van het Openbaar Ministerie inzake zedenfeiten noodzakelijk.

Op de produktie van de politiestatistiek formuleerde o.m. BRUGGEMAN (1985:IX 2:12-20) treffende kritiek. Deze betreft voornamelijk de grote selectiviteit die optreedt, niet alleen bij de terkenning van strafbare feiten bij de politie (waarneming, aangiftebereidheid en registratiebereidheid van strafbare feiten), maar ook bij de verzameling, interpretatie en publikatie van politiecijfers. Op een aantal van deze punten komen wij verder nog terug.

2.2.2. Slachtoffergegevens

Zoals hoger vermeld beschikken wij slechts over twee slachtofferonderzoeken waarin ook melding wordt gemaakt van seksueel geweld ten aanzien van vrouwen. Omdat niet alle lezers bekend zullen zijn met deze studies geven wij eerst een korte samenvatting over het gedeelte dat betrekking heeft op ons onderwerp.

In de slachtofferbevraging uitgevoerd door VANDEWEGE e.a. (1988) werd gebruik gemaakt van een gestratificeerde¹³ steekproef naar gemeentegrootte. Daaruit werden at random¹⁴ 1000 Vlaamse vrouwen, tussen 30 en 40 jaar oud, geselecteerd. Ook in Wallonië werd er een steekproef samengesteld. Uiteindelijk namen er 956 overwegend Vlaamse vrouwen (709) deel aan het onderzoek. Zij werden

11. Ook deze cijfers geven nog een geflatteerde verhouding weer. Voor het berekenen van een juistere (met als uitkomst een hogere) verhouding zouden we als basis de relevante populatie moeten nemen die bestaat uit de risicogroep van vrouwen tussen 12 en 30 jaar. Wel moeten we er dan op bedacht zijn feiten gepleegd ten aanzien van kleine kinderen en bejaarden weg te laten uit de berekening.

12. De rijkswacht definieert een opgehelderd misdrijf als een misdrijf waarvan alle 'daders' gekend zijn, en waarvan er minstens één werd aangehouden en/of verhoord (BRUGGEMAN, 1985: IX A 2/6).

13. Bij stratificatie zorgt men ervoor dat relevante verschillen in de populatie ook weergegeven worden in de steekproef.

14. Door middel van toevalsprocedure.

onderworpen aan een gestandaardiseerde vragenlijst, afgenomen in een face-to-face interview door opgeleide interviewsters.

Uit dit onderzoek blijkt dat 37% van de respondenten (956) ooit te maken had met seksueel geweld.

In totaal werden 22 vormen van seksueel geweld bevraagd. 9% van de vrouwen kreeg uitsluitend te maken met 'non-contactvormen' (vnl. exhibitionisme), 16% met minder ernstige contactvormen (betasten boven en onder de kledij) en 7% met ernstige contactvormen (moeten masturberen, poging tot verkrachting, orale en genitale verkrachting). 2% van de bevraagde vrouwen werd ooit verkracht (coïtus met penetratie).

Alle vormen van misbruik werden nagenoeg uitsluitend gepleegd door mannen (99%). Bovendien waren zij meestal bekend met het slachtoffer (67% bekende tegenover 33% onbekende daders). Exhibitionisme vormt hierop de enige uitzondering met 69% onbekende daders. Bij de andere vormen ging het in 35% van de gevallen om familieleden en in 31% om andere bekenden. Naarmate de vorm van misbruik ernstiger is blijkt de partner van het slachtoffer vaak de dader. Zij vormen, met 17% ook het grootste aandeel binnen de dadergroep van familieleden.

In 1989 was België één van de 14 landen dat zijn medewerking verleende aan een internationaal vergelijkend victimologisch onderzoek (VAN DIJK, 1990).¹⁵ In elk land is bij een aselechte steekproef¹⁶ van huishoudens een telefonische enquête gehouden. Daarin werden per land zo'n 2000 respondenten vanaf 16 jaar gevraagd naar hun slachtofferschap of dat van de leden van het huishouden waartoe ze behoorden. In totaal werden 11 vormen¹⁷ van criminaliteit voorgelegd waaronder seksuele 'incidenten' en geweldsdelicten. Bij deze twee vormen dienden de respondenten enkel te rapporteren over hun eigen slachtofferschap.

Enkel aan de vrouwelijke respondenten (voor België 1137) werd een zeer algemene vraag over seksueel geweld¹⁸ gesteld, waarop 5% een positief antwoord gaf (prevalentie¹⁹).

Voor de meeste vrouwen (64%) ging het om een eenmalige gebeurtenis, maar 35% werd meermaals slachtoffer in hetzelfde jaar. Volgens de auteurs komt dit multiële slachtofferschap bij seksuele incidenten veel vaker voor dan bij de andere bevraagde delictvormen.

Bijna de helft (49%) van de slachtoffers was tussen 16 en 29 jaar, terwijl 25- tot 29-jarigen de grootste risicogroep vormden.

Het aangiftepercentage ligt erg laag. Slechts 15% geeft het delict aan bij de politie, hoewel meer dan de helft (53%) van de vrouwen haar agressor kende, 30% zelfs bij naam. Meestal werd als reden voor niet aangifte opgegeven dat het feit

15. Cijfers voor België zijn ook gebaseerd op listings verkregen van het W.O.D.C.

16. Een aselechte steekproef wordt getrokken met behulp van een aselechte of toevalsprocedure.

17. 'Diefstal van een auto/brommer/scooter/bromfiets/fiets, diefstal uit een auto, vernieling van een auto, inbraak, poging tot inbraak, beroving, diefstal van eigendommen, seksuele incidenten en mishandeling/bedreiging'.

18. 'Mannen pakken soms een vrouw vast of raken een vrouw aan met seksuele bedoelingen op een echt kwetsende manier. Dit kan gebeuren bij iemand thuis of ergens anders, bijvoorbeeld in een café, op straat, op school of op het werk. Heeft iemand tijdens de laatste vijf jaar dit bij u gedaan?'.

19. Prevalentie staat tegenover incidentie. Onder beide begrippen gaat een andere teleenheid schuil. Bij prevalentie telt men personen terwijl bij incidentie feiten worden geteld.

niet ernstig genoeg (33%) bevonden werd. Daarnaast werden nog volgende redenen vermeld: 'zelf opgelost, dader was familie/bekende' (9%), 'geen zaak voor de politie' (4%), 'politie kon er toch niets aan doen/geen bewijzen' (13%), 'politie doet er toch niets aan' (7%), 'wilde niets met de politie te maken hebben/bang voor de politie' (4%), 'durfde niet (uit angst voor wraakactie)' (4%) en 'andere redenen' (24%).

Ten slotte werd aan de respondenten gevraagd een kwalificatie te geven aan de gebeurtenis, nl. ging het om een verkrachting, een poging tot verkrachting, een feitelijke aanranding van de eerbaarheid of meer om een erg vervelend gedrag. Niemand rapporteerde een verkrachting, 21% een poging, 17% een aanranding der eerbaarheid en 58% beschreef het feit als een erg vervelend gedrag.

Terecht merken BRUINSMA e.a. (1990:144) op dat, zeker op dit terrein, de antwoorden emotioneel en subjectief gekleurd kunnen zijn en dat 'misdrijven' lang niet altijd misdrijven behoeven te zijn. Zij suggereren een overschatting of overkwalificatie door de slachtoffers.

Maar dit kan ook net omgekeerd werken: doordat slachtoffers vaak de wettelijke vereisten niet kennen om een delict juist te kwalificeren kunnen ze feitelijke misdrijven ook niet als misdrijven benoemen, hoogstens als aanranding of vervelend gedrag. Zeker wanneer het om bekenden gaat zijn de inhibities nog groter om de gebeurtenis in termen van strafbaar gesteld gedrag uit te drukken (HALL, 1984:399, KANIN, 1984:101, FINKELHOR, 1982:462). Op het belang van een goede vraagstelling komen we later nog terug.

2.2.3. Vergelijking politiecijfers met gegevens van slachtofferenquêtes

Het is niet gemakkelijk om politiecijfers, die de incidentie (aantal feiten) meten te vergelijken met gegevens uit slachtofferenquêtes, die vaak alleen de prevalentie meten (aantal personen die seksuele feiten meemaakten, zoals in de studie van het L.U.C.).

In het internationaal slachtofferonderzoek werd wel gepeild naar de incidentie.

Uit de analyse blijkt dat er 220 feiten gemeld werden op 10.000 vrouwen in 1988. Dezelfde verhouding, berekend op basis van de politiecijfers van 1988, geeft een resultaat van 8 feiten per 10.000 vrouwen (van alle leeftijden), wat ruim 27 maal minder is.

Omdat de vraag over seksueel geweld in de slachtofferstudie zo breed gesteld is dat er ook een aantal niet strafbare feiten kunnen gerapporteerd zijn (ingedeeld in de categorie 'vervelend gedrag'), berekenden we dezelfde verhouding voor verkrachting, poging tot verkrachting en aanranding der eerbaarheid. Voor deze categorie feiten vermeldt de slachtofferstudie enkel de prevalentie voor 1988, nl. 60/10.000.

In principe zou dit cijfer lager kunnen liggen dan de incidentie op politieniveau daar één slachtoffer meerdere feiten kan melden. Toch geeft de slachtofferstudie een verhouding weer die 15 maal hoger ligt dan de verhouding die wij berekenden op basis van de politiestatistiek (4 feiten/10.000 vrouwen). Anderzijds registreerde de politie in 1988 394 verkrachtingen, terwijl in de slachtofferenquête niemand een verkrachting rapporteerde.

3. Hoe kunnen we dergelijke verschillen verklaren?

3.1. POLITIESTATISTIEK

Dát politiecijfers en slachtoffergegevens sterk uit elkaar liggen is al lang geen nieuws meer. Vandaar de bijna spreekwoordelijk geworden uitdrukking dat politiestatistiek slechts de topjes laat zien van het 'criminaliteitsijsgebergte'.

Voor een aantal delicten (inbraak, autodiefstal) is het verschil niet zo groot, voor andere – waaronder geweldsmisdrijven –, zeker wanneer ze in de seksuele sfeer liggen, is het dark number enorm.

De belangrijkste verklaring hiervoor is het *niet aangeven van het feit aan de politie*.

Uit meerdere buitenlandse onderzoeken blijkt het aangiftepercentage voor verkrachting rond 10% te liggen (KANIN, 1984:95; MAZELAN, 1980:121; RUSSELL, 1982:84). Voor pogingen (BLOCK, 1981:756), verkrachtingen binnen het huwelijk (RUSSELL, 1982:84) en binnen 'liefdesrelaties' of 'date-rape' (KANIN, E., 97, 104) liggen de percentages nog lager.

Redenen voor *niet aangifte* gaan voornamelijk terug op het feit dat vrijwel van alle delicten de seksuele, en vooral verkrachting, het meest beladen zijn met irrationeel denken, *stereotypen, mythes en vooroordelen*. Hoewel de laatste jaren vanuit wetenschappelijke hoek inspanningen gedaan zijn om deze mythes te ontsluiten, moeten we hun invloed in het dagelijkse leven niet onderschatten. Hierbij staat de idee dat vrouwen *zelf schuld* hebben aan hun slachtofferschap (victim-induced, victim precipitation) door *provocatie* in kleding en gedrag, zeer hoog genoteerd (GULOTTA, 1983:12; SCHRAM, 1985:63; KANIN, 1984: 96, 97; POTTS, 1984:40; EDWARDS, 1983:118 e.v.; MAZELAN, 1980:122; BURT, 1981:20). Deze gedachte steunt op een aantal andere vooroordelen, nl. dat geen enkele vrouw kan verkracht worden tegen haar wil (SCHWENDINGER, 1980:10; WILLIAMS, 1984:74; BULTHÉ, 1979:25), dat zoiets respectabele vrouwen nooit overkomt (GULOTTA, 1983:11; BURT, 1981:22; WILLIAMS, 1984:68; LEUW, 1982:259), dat verkrachters psychopaten zijn (GULOTTA, 1983:11) en dus dat 'normale' mannen dit niet doen maar dat eens de mannelijke seksualiteit is opgewekt ze niet meer te stuiten is (GULOTTA, 1983:11; KANIN, 1984:97; BURT, 1981:24; LEUW, 1982:264).

Al deze vooroordelen vormen samen een soort klassiek beeld over de omstandigheden waarin ernstig seksueel geweld zich afspeelt. Kenmerken van dit klassiek delict zijn dat het zich buitenshuis voordoet met een onbekende dader onder druk van veel fysiek geweld. Verkrachtingen of pogingen daartoe die niet beantwoorden aan dit stereotype patroon worden vaak niet geaccepteerd (GULOTTA, 1983:11; WARNKE, 1986:24), behalve wanneer het overduidelijk is dat het slachtoffer haar eerbaarheid met alle middelen heeft verdedigd. Uit de FIELD-BIENEN studie bleek dat 95% van de respondenten meende dat het aantoonbaar moest zijn dat het slachtoffer 'fully resisted' en 32% voegde daar aan toe dat de graad van geboden weerstand bepalend was voor de beoordeling of er al dan niet een verkrachting heeft plaatsgehad (POTTS, 1984:40). Vandaar de uitspraak dat een goed slachtoffer een dood slachtoffer is of tenminste zwaar gewond, onbekwaam, of hysterisch bij de aangifte (BULTHÉ, 1979:26; GULOTTA, 1983:11,12; BURT, 1981:21). Uit onderzoek blijkt dan ook dat het aangiftepercentage daalt naarmate er minder fysiek geweld werd gebruikt (KANIN, 1984:102; SNARE, 1984:206).

Dit stigmatiseringsproces waardoor de vrouw verantwoordelijk wordt gesteld voor haar eigen preventie, draagt ertoe bij dat slachtoffers van seksueel geweld zichzelf de schuld (*self-blame*) geven van de gebeurtenis (SNARE, 1984:206; SCHWENDINGER, 1980:9; BULTHÉ, 1979:26). Dit weerhoudt de vrouw er niet alleen van aangifte te doen bij de politie, maar ook hulp te zoeken bij familie en vrienden (SCHWENDINGER, 1980:10; MAZELAN, 1982:131). Er wordt aangenomen dat het 'zelf-schuldig'-verwijt bij 'klassieke' verkrachtingssituaties het minst waarschijnlijk is en de kans op aangifte derhalve het grootst (WINKEL, 1987:111).

Verscheidene auteurs toonden echter aan dat dit stereotype beeld vaak helemaal niet strookt met de realiteit. De dader is vaak een bekende van het slachtoffer, de verkrachting gebeurde in het huis van de dader of het slachtoffer en er zijn dikwijls geen zichtbare sporen van geweld. Vandaar dat vrouwen deze vormen van geweld ook *niet* zo snel *definiëren* als verkrachting en dus ook geen aangifte doen (RUBACK in JUNGER, 1985:53,54; KANIN, 1984:101,102; FINKELHOR, 1982:462,465) zeker wanneer het jongeren (13-17jarigen) betreft (HALL, 1984:399).

Een bijkomende reden om geen aangifte te doen is de *slechte reputatie die politie en justitie* hebben op dit vlak. Verscheidene auteurs zijn van mening dat bij geen enkele victimisering het slachtoffer zo achterdochtig wordt bejegend als bij seksuele delicten (GULOTTA, 1983:11; SCHWENDINGER, 1980:9; WILLIAMS, 1984:67; BULTHÉ, 1979:103).

Deze negatieve houding ten aanzien van het slachtoffer gaat terug op dezelfde stereotype opvattingen zoals hoger beschreven. Elke zaak die niet in dit stereotype raster past maakt grote kans niet geregistreerd en vervolgd te worden (WARNKE, 1986:17,27,31; SNARE, 1984:206; BLOCK, 1981:757).

Immers, 'Täter und Instanzen verbindet dieselbe Sexualmoral' (BUTZMÜHLEN in LEUW, 1982:270).

KOPPELAAR en WINKEL (1987:103-106) voerden een experiment uit waaruit blijkt dat de zelfpresentatie door het slachtoffer een belangrijk element is in de houding van de waarnemer (politie b.v.) t.a.v. het slachtoffer. Meer in het bijzonder kan afgeleid worden dat het slachtoffer gekenmerkt door een emotionele zelfpresentatie in sterkere mate getypeerd wordt als een vrouw die voorzichtig is geweest, niet verantwoordelijk voor de ontstane situatie. Slachtoffers met uitgedoofde (gelaten) presentatie worden minder geloofd, de waarnemer is sterker geneigd de aangifte als vals te beschouwen. Het uitgedoofde slachtoffer heeft een grotere kans om met wantrouwen bejegend te worden.

POTTS, (1984:41) trachtte aan de hand van de FIELD-BIENEN studie aan te tonen dat het lage aangiftepercentage niet aan de politie kan aangewreven worden, daar zij in hun attitudes t.a.v. verkrachting nauwelijks verschilden van de rest van de onderzoekspopulatie. Wel waren zij meer dan de rest van de onderzoekspopulatie ervan overtuigd dat sommige slachtoffers zelf de oorzaak zijn van hun verkrachting (77% tegenover 63%) en dat vrouwen zelf verantwoordelijk zijn voor hun preventie (45% tegenover 34%). Daarnaast haalt hij de National Crime Survey (voortaan afgekort tot NCS) van 1980 (42) aan waaruit blijkt dat verkrachting niet meer ondergerapporteerd wordt dan andere delicten. Dit wordt echter niet bevestigd door ander onderzoek (cf. VAN DIJK, 1989, tabel E4). Bovendien houdt de auteur er geen rekening mee dat dezelfde inhibities om een delict niet aan te geven bij de politie ook gelden ten aanzien van een wildvreemde interviewer bij een slachtofferbevraging.

Of de politie ook nu nog slachtoffers van seksueel geweld (opzettelijk) negatief behandelt kunnen we niet besluiten op basis van gegevens uit slachtofferenquêtes. Meestal wordt er wel gevraagd naar redenen van niet aangifte, maar naar gelang van de geboden antwoordmogelijkheden en het samennemen van de verschillende antwoordcategorieën, kan men tot andere resultaten komen.

Laten we dit even illustreren aan de hand van de antwoorden gegeven door de Belgische respondenten in de internationale slachtofferbevraging (cf. *supra*). Slechts 4% van de respondenten gaf toe dat ze bang was van de politie of niets met de politie wilde te maken hebben. Tellen we echter alle politiegebonden redenen voor niet-aangifte bij elkaar op komen we tot 28%. POTTS (1984:44) steunt op de resultaten van de NCS om te stellen dat de politie niets te verwijten valt. Immers slechts 6% van de respondenten duidt de antwoordcategorie 'police would not want to be bothered' aan. Hij neemt een aantal categorieën samen om aan te tonen dat persoonlijke overwegingen het grootste aandeel vormen. Dat bij categorieën als 'too inconvenient' en 'private personal matter' ook politiegebonden realiteiten kunnen schuilen wordt niet in acht genomen.

Een tweede belangrijke reden waardoor politiecijfers erg verschillen van slachtoffercijfers heeft te maken met het *filterproces* dat reeds op politieniveau in werking treedt.

Vooraf Amerikaans onderzoek maakt melding van het 'unfounded' verklaren van verkrachtingszaken, een afhandelingswijze die enkel toegepast wordt bij verkrachting en pogingen daartoe. Cijfers variëren van 2% tot 68% (KANIN, 1984:95; GRIFFIN, 1981:60; LEUW, 1982:269; RUSSELL, 1982:89). Sinds 1976 werd de publicatie in de *Uniform Crime Report* (voortaan afgekort tot UCR) het percentage als 'unfounded' gekwalificeerde zaken (toen 19%) stopgezet, zonder opgave van reden. In praktijk betekent dit vaak dat deze zaken afgedaan worden als valse aangiften, terwijl onderzoek uitwijst dat dit in minder dan 2% van de aangegeven gevallen voorkomt (WARNKE, 1986:35; PERSSON in SNARE, 1984:206).

SNARE (1984:209) maakt bovendien nog melding van een ander mechanisme dat optreedt bij familiaal geweld. In de meeste gevallen schuilt achter de louter fysieke mishandeling ook seksueel geweld en verkrachting (zie ook FINKELHOR, 1982:460). Zo het slachtoffer al aangifte doet bij de politie en de politie al overgaat tot registratie, blijkt dat zij zich uitsluitend concentreren op slagen en verwondingen en de seksuele aspecten van de zaak onderdrukken, zodat deze nooit teruggevonden worden in de politiecijfers.

EDQVIST (1983:317) kwam tot de vaststelling dat 'a comparison with the official crime statistics shows that many of the police contacts described in the interviews have not been recorded as formal complaints'. Uit het onderzoek van SCHNEIDER (1981:826) blijkt eveneens dat zelfs bij een vergelijking tussen slachtoffercijfers, waarvan het slachtoffer zei de feiten gerapporteerd te hebben aan de politie, en politiecijfers er nog een verschil was van 32%. De auteur vermeldt 3 mogelijke fouten:

1. overdrijven van de situatie door het slachtoffer (wettelijk geen misdrijf) of valse aangifte;
2. slachtoffer beweert het feit aangegeven te hebben maar deed dit in werkelijkheid niet;
3. geen registratie door de politie omdat er wettelijk geen misdrijf plaatsvond of om andere redenen.

Zij stelde dit vaker vast in zaken waar jongeren of familie bij betrokken waren of waar dader en slachtoffer elkaar kenden. Zelfs indien de opgegeven victimisering werd teruggevonden in de politiegegevens dan blijkt ze eerder gekwalificeerd 'as a reduced crime type' (SCHNEIDER, 1981:835).

Een laatste probleem heeft betrekking op de *definiëring van seksueel geweld*. Politie hanteert een strikt wettelijk kader, terwijl slachtofferenquêtes het begrip vaak veel breder aflijnen. B.v. tot voor kort was verkrachting door echtgenoten niet strafbaar en werd dus niet geregistreerd door de politie, pogingen tot verkrachting, anale of orale verkrachting werden enkel onder aanranding der eerbhaarheid gekwalificeerd, terwijl in slachtofferbevragingen deze vormen wel onder de categorie verkrachting of ernstig seksueel geweld worden verrekend.

Het is duidelijk dat, wanneer de inhoud van de gebruikte indelingsvormen niet dezelfde zijn, precieze vergelijking een onmogelijke zaak is.

3.2. *VERSCHILLEN TUSSEN SLACHTOFFERENQUÊTES ONDERLING*

Meestal zijn verschillen tussen slachtofferenquêtes verschillen tussen 'beperkte studies' en officiële regelmatig afgenomen nationale victim-surveys (NCS in de VS, Enquête Slachtofferschap Misdrijven (voortaan afgekort tot ESM) in Nederland e.d.m.).

De belangrijkste oorzaken van verschillende resultaten bij de twee vormen van slachtofferbevraging zijn vaak terug te voeren tot een onderscheid in *vraagstelling of definiëring* enerzijds en *methode van afname* anderzijds.

3.2.1. *Vraagstelling*

De officiële victim-surveys zijn in de eerste plaats ontwikkeld om een beter inzicht te krijgen in het aantal mensen dat slachtoffer werd van een misdrijf. Dit betekent dat er vaak methodes gebruikt worden die misschien wel efficiënt zijn voor het meten van andere vormen van slachtofferschap maar niet voor het meten van seksueel geweld.

De bevroegde personen krijgen vaak een waslijst van vragen voorgeschoteld waar soms slechts impliciet naar vormen van seksueel geweld wordt gepeild of waar dergelijke meldingen eerder een bijproduct zijn van vragen over fysiek geweld. Zo werden er b.v. in 1970 door de NCS voor San José enkel 600 pogingen tot verkrachting gerapporteerd en geen enkele voltooide verkrachting, ook voor andere steden betrof het overgrote deel van gerapporteerde incidenten enkel pogingen. Dit is toch wel vreemd daar de UCR juist het tegendeel melden: '74% of all forcible rape offenses were actual rapes by force'.

De verklaring voor deze grote discrepantie moet gezocht worden in de gebrekkige vraagstelling. De vragen die gesteld werden hadden in de eerste plaats betrekking op fysiek geweld in het algemeen. De enige vraag die seksueel geweld kon reveleren luidde als volgt: 'Did anyone TRY to attack you in some other way?'

Door het feit dat de nadruk werd gelegd op TRY, is het niet verwonderlijk dat alleen of grotendeels pogingen werden gerapporteerd (RUSSELL, 1983:82,83).

In andere (nationale) enquêtes wordt wel expliciet naar seksueel geweld gevraagd maar dan in algemene bewoordingen, waardoor het probleem van validiteit zich stelt. Immers, wat onderzoekers onder 'handtastelijkheden', 'een vrouw

aanraken met seksuele bedoelingen' of zelfs 'verkrachting' verstaan kan erg verschillend zijn van de invulling door de respondenten.

Interessant in dit verband is het onderzoek van JUNGGER (1985). Zij vergeleek de antwoorden op de algemene vraag naar 'handtastelijkheden' gesteld in de ESM vóór 1983 met deze op de meer gedetailleerde vraagstelling die nadien werd gebruikt, waardoor het begrip 'handtastelijkheden' duidelijk werd ingevuld (gemeenschap, ontkleden, betasten, hinderlijk volgen, andere seksuele dingen). Zij komt tot het besluit dat bij de meer uitgebreide wijze van vraagstelling de slachtofferpercentages stijgen (23). Bovendien blijkt dat de correspondentie tussen het algemene begrip (handtastelijkheden) en de concrete omschrijvingen ervan eerder beperkt is. Steeds een relatief groot deel (een vijfde tot een kwart) van de respondenten gaf bij de algemene vraagstelling handtastelijkheden op maar niet bij de concrete of omgekeerd (57).

Dat een concrete vragenlijst grotere slachtofferpercentages oplevert, is een indicatie voor het feit dat een beperkte vragenlijst minder steun geeft aan het geheugen van de respondent dan een meer uitgebreide vragenlijst. Vooral voor wat de minder ernstige feiten betreft (JUNGGER, 1985:34). Dit ligt in de lijn van de bevindingen van SCHNEIDER (1981:836): zij stelt dat ernstige feiten veel minder onderhevig zijn aan 'vergeten' dan minder ernstige feiten.

Een bijkomend voordeel van het werken met zeer gedetailleerde vragen bestaat erin dat men tot een grotere validiteit van de gegevens komt. Bij het meten van seksuele intimiteiten werd immers vaker een verband met opleiding vastgesteld (JUNGGER, 1984:50): mensen met een hogere opleiding geven meer feiten op. Dit wordt verklaard door het vermoeden dat mensen met een hogere opleiding minder tolerant zijn t.a.v. allerlei seksuele intimiteiten. Om dit te toetsen vergeleek JUNGGER (1984:50) de resultaten van het ESM met die van het onderzoek van ENSINK en ALBACH (1983). Daaruit blijkt dat de vertekening door opleidingsniveau omzeild wordt door het gebruik van heel concrete vragen. 'Men vraagt rechtstreeks naar feiten in plaats van naar evaluaties' (JUNGGER, 1985:53).

Wij willen hieraan nog toevoegen dat bij het gebruik van concrete vragen ook de operationalisering van begrippen als 'verkrachting' en 'aanranding der eerbhaarheid' voldoende aandacht moet krijgen. Deze terminologie is ofwel niet duidelijk voor de respondent (HALL, 1985:400) of komt te bedreigend over. Dit laatste wordt goed geïllustreerd in het onderzoek van FINKELHOR (1982:465-469): tijdens de interviews waarin vrouwen hun verhaal doen over 'forced sex' door hun partner wordt het duidelijk dat zij verkracht werden. Op de rechtstreekse vraag of zij ooit verkracht werden antwoordden zij onmiddellijk neen. Ook RUSSELL (1983:85) kwam tot de vaststelling dat op de rechtstreekse vraag naar verkrachting slechts 22% positief antwoordde, terwijl de overige 37 vragen, die een omschrijving weergaven van verkrachting, nog eens bijkomend 22% positieve antwoorden opleverden.

Mogelijk kan een gedeelte²⁰ van het verschil tussen de resultaten van de voor België beschikbare slachtoffercijfers ook verklaard worden aan de hand van het grote verschil in vraagstelling.

20. Naast het verschil dat te wijten is aan de verschillende referentieperiodes: 'ooit' tegenover 'de laatste vijf jaar'.

De internationale slachtofferenquête hanteerde een algemene niet specifieke vraag over seksueel geweld en kwam tot een algemene prevalentie van 5% en 0% voor verkrachting. De studie uitgevoerd door het L.U.C. stelde een groot aantal concrete vragen over 22 vormen van seksueel geweld waarvan één expliciet over verkrachting. Dit leverde een algemene prevalentie van 37% op voor seksueel geweld en 2% voor verkrachting.

3.2.2. Methode van afname

Dezelfde weerstanden die we reeds beschreven i.v.m. het niet aangeven bij de politie van seksuele misdrijven, kunnen zich uiteraard ook voordoen bij slachtofferenquêtes. SCHNEIDER (1981:833) meent uit haar onderzoek te kunnen afleiden dat 'non-recall for the rape incidents is attributable not to actual lack of memory but to unwillingness to report the incident to the interviewer'.

Nationale en internationale surveys houden hier te weinig rekening mee en besteden te weinig aandacht aan de wijze van afname van het interview. Vandaar dat men zich ook ernstige vragen dient te stellen omtrent de betrouwbaarheid en de validiteit van op deze manier verzamelde gegevens.

BRUINSMA e.a. (1990:142-143) verwoorden dit treffend in hun kritiek op de internationale slachtofferenquête uitgevoerd door VAN DIJK e.a.: 'onder het motto 'vraag het het slachtoffer', worden de enquêtes zorgeloos aan marketingbureaus uitbesteed. Met name de vragen aan vrouwelijke respondenten over seksueel geweld missen elke fijngevoeligheid en inlevingsvermogen. Hoe kunnen de onderzoekers menen dat in een korte telefonische enquête, waarop de respondent doorgaans niet was voorbereid, openlijk alle ins en outs over aangedaan seksueel geweld zullen worden vermeld?... De enquête naar slachtofferervaringen, die zeer traumatiserend kunnen zijn, is afgenomen als betrof het een marktonderzoek naar de bekendheid met een zeepmerk'. Bovendien wordt er bij deze grote algemene slachtofferbevragingen onvoldoende rekening gehouden met de aanwezigheid van andere huisgenoten tijdens het gesprek.

Beperkte slachtofferenquêtes, specifiek ontwikkeld voor het meten van seksueel geweld, besteden grote zorg aan de manier waarop de enquête wordt aangebracht en het gesprek verloopt. Meestal kiezen zij voor een face-to-face interview, daar uit onderzoek blijkt dat dit de meest geschikte strategie is voor het bevragen van seksueel geweld. Bovendien biedt het meer mogelijkheden aan de interviewer om door te vragen, te sturen en om nuanceringen door de respondenten beter tot hun recht te laten komen, wat de betrouwbaarheid en de validiteit ten goede komt (BRUINSMA e.a. 1990:146). De bevraging gebeurt door speciaal daartoe opgeleide vrouwelijke enquêteurs. Zij stellen de respondenten vooraf op de hoogte van de bedoeling van het onderzoek en zorgen dat het gesprek kan verlopen in een vertrouwelijke sfeer in afwezigheid van derden. Door op deze manier te werk te gaan slagen zij er vaak in het non-respons percentage lager te houden (b.v. in het onderzoek van de L.U.C. bedroeg de non-respons 29% tegenover 63% – voor België – in de internationale slachtofferbevraging). Ook leveren deze beperkte onderzoeken meestal hogere slachtofferpercentages op.

4. Besluit

Samenvattend kunnen we stellen dat politiestatistiek als uitgangspunt nemen om de omvang van seksueel geweld te meten een slechte keuze zou zijn. Maar ook (inter)nationale algemene slachtofferbevragingen voldoen niet. Omwille van hoger genoemde bezwaren is de kans vrij groot dat zij het fenomeen onderschatten en dat hun resultaten niet altijd betrouwbaar en valide zijn. De percentages zijn vaak te klein om geldige uitspraken te doen over de totale populatie.

Specifiek voor seksueel geweld ontworpen enquêtes lijken een aantrekkelijk alternatief. Door de grote zorg die besteed wordt aan het opstellen van een goede (concrete en gedetailleerde) vragenlijst en het afnemen van de vragenlijst komt men tot resultaten die waarschijnlijk dicht bij de realiteit benaderen en een grotere betrouwbaarheid en validiteit hebben. Het grote nadeel van deze studies is dat ze meestal betrekking hebben op een kleine, soms niet representatieve, steekproef zodat de resultaten vaak niet generaliseerbaar zijn naar de totale populatie.

De vraag dringt zich dan ook op of seksueel geweld überhaupt kan gemeten worden?

We moeten inderdaad toegeven dat, zolang het stereotype denken over seksueel geweld hoogtij viert, de kans eerder klein is dat men via slachtofferbevraging tot een betrouwbaar beeld komt van de omvang van dergelijke intieme feiten. Zeker als men weet dat de daders vaak tot de familie- of kennissenkring van het slachtoffer behoren. Zelfs indien er een grote financiële inspanning gedaan wordt om bij een grote steekproef seksueel geweld te meten met een speciaal ontworpen gedetailleerde vragenlijst, op een verantwoorde manier afgenomen door getrainde vrouwelijke enquêtrices, dan nog zal er een zeker dark number blijven.

Een belangrijke taak is dan ook weggelegd voor professioneel opgezette voorlichtingscampagnes, die er op gericht zijn het stereotype denken over en de negatieve attitudes t.a.v. slachtoffers van ernstig seksueel geweld te wijzigen.

Bibliografie

- BLOCK, R., 'Victim-Offender Dynamics in Violent Crime', *The Journal of Law and Criminology*, Vol. 72, no. 2, 1981, 743-761.
- BRUGGEMAN, W., 'Seksuele agressie, gezien vanuit een politieel referentiekader', *Panopticon*, jg. 11, nr. 4, 1990, 285-298.
- BRUGGEMAN, W., 'Gerechtelijke geautomatiseerde gegevensbestanden in de computer van de rijks-wacht', *Panopticon*, jg. 6, nr. 5, 1985, 455-465.
- BRUGGEMAN, W., 'De Belgische politieel criminografie', IX A 2/1-2/41, in *Handboek Politiediensten*, ced Samsom, 1985.
- BRUINSMA, G.J.N., VAN DE BUNT, H.G. en FISELIER, J.P.S., 'Hoe onveilig is Nederland? Enkele theoretische en methodische kanttekeningen bij een internationaal vergelijkend victimologisch onderzoek', *Tijdschrift voor Criminologie*, 1990, 2, 138-155.
- BULTHÉ, B. en REMOUCHAMPS, M., *De verkrachting en het slachtoffer*, Nationaal Centrum voor Criminologie, nr. 7, Brussel, Bruylant, 1979, 202.
- BURT, M., 'Who is a Victim? Definitional Problems in Sexual Victimization', *Victimology: an International Journal*, vol. 6, no. 1-4, 1983, 15-28.
- EDQVIST, B., 'Recent Legislation and Research on Victims in Sweden', *Victimology: an International Journal*, vol. 8, no. 1-2, 1983, 310-327.
- EDWARDS, S., 'Sexuality, Sexual Offenses and Conceptions of Victims in the Criminal Justice Process', *Victimology: an International Journal*, vol. 3, no. 4, 1983, 113-129.

- FINKELHOR, D., 'Forced Sex in Marriage: A Preliminary Research Report', *Crime and Delinquency*, no. 3, 1982, 459-478.
- GRIFFIN, B., 'Victims in Rape Confrontation', *Victimology: an International Journal*, vol. 6, no. 1-4, 1981, 59-75.
- GRUBER, K.J., 'The Social-Situational Context of Sexual Assaults of Female Youth', *Victimology: an International Journal*, vol. 9, no. 3-4, 1984, 407-414.
- GULOTTA, G. en DE CATALDO NEUBERGER, L., 'A Systematic and Attributional Approach to Victimology', *Victimology: an International Journal*, vol. 8, no. 1-2, 1983, 5-15.
- HALL, E., 'Prevalence and Correlates of Sexual Assault Experiences in Adolescents', *Victimology: an International Journal*, vol. 9, no. 3-4, 1984, 398-405.
- HUTSEBAUT, F., 'De nieuwe wet op de verkrachting', *Panopticon*, jg. 11, nr. 1, 1990, 32-54.
- JUNGER, M., *Het meten van seksuele intimiteiten*, WODC, Ministerie van Justitie, 1985, 77.
- KANIN, E., 'Date Rape: Unofficial Criminals and Victims', *Victimology: an International Journal*, vol. 9, no. 1, 1984, 95-108.
- LEUW, Ed., 'De traditionele en de feministische visie op (fysieke) seksuele victimisering', *Tijdschrift voor Criminologie*, jg. 24, sept/dec. 1982, 257-278.
- MAZELAN, P.M., 'Stereotypes and Perceptions of the Victims of Rape', *Victimology: an International Journal*, vol. 5, no. 2-4, 121-132.
- POTTS, L., 'The Police and Determinants of Rape Prosecution: Decision-Making in a Neatly-Decomposable System', *Police Studies*, jg. 6, no. 4, 1983-1984, 37-49.
- RUSSELL, D., 'The Prevalence and Incidence of Forcible Rape and Attempted Rape of Females', *Victimology: an International Journal*, vol. 7, no. 1-4, 1983, 81-93.
- SCHNEIDER, A., 'Methodological Problems in Victim Surveys and their Implications for Research in Victimology', *The Journal of Criminal Law and Criminology*, vol. 72, no. 2, 1981, 818-838.
- SCHRAM, D., 'Rape', in *Victimization of Women*, ed. ROBERTS CHAPMAN, J. en GATES, Beverly Hills/London, M. Sage, 1985, 278.
- SCHWENDINGER, J. en SCHWENDINGER, H., 'Rape Victims and the False Sense of Guilt', *Crime and Social Justice*, summer 1980, 4-17.
- SNARE, A., 'Sexual Violence Against Women: A Scandinavian Perspective', *Victimology: an International Journal*, vol. 9, no. 2, 1984, 195-210.
- VAN DIJK, J.J.M., MAYHEW, P. en KILLIAS, M., *Experiences of Crime across the World. Key Findings from the 1989 International Crime Survey*, 1990, Deventer, Kluwer, 188.
- VAN HERK, B., 'Wat bezielt mannen die verkrachten? Schijn gestalten van de macht', *Marge*, nr. 6, 1985, 349-354.
- VANDEWEGE, R., BRUYNNOOGHE, R. en OPDEBEECK, S., *Ervaringen van vrouwen met fysiek en seksueel geweld. Prevalentie en gevolgen*, 1988, 157 + bijl., Diepenbeek, L.U.C., INBEL.
- VAN KERCKVOORDE, J., 'Van kwelling tot telling. De ontwikkeling sinds 1900 van geregistreerd lichamelijke geweld', *Panopticon*, jg. 8, nr. 3, 1987.
- WARNKE, C., 'Die vergewaltigte Frau im Gestrüpp einer opferfeindlichen Strafverfolgung', 13-55, in FEHRMANN, H., JACOBS, K., JUNKER, R., WARNKE, C., *Das Misstrauen gegen vergewaltigte Frauen. Erfahrungen von Vergewaltigungsopfern mit Polizei und Justiz*, 1986, Sonderband der BKA-Forschungsreihe, Wiesbaden, 1986, 162.
- WILLIAMS, J., 'Secondary Victimization: Confronting Public Attitudes about Rape', *Victimology: an International Journal*, vol. 9, no. 1, 1984, 66-81.